

The critical study and analysis of distinctions beauty of apology from beauty of demand

Manuchehr Tashakori¹, M. Reza S. Mazandarani², Kazem Jafarineek³

Received:1/2/2025 Review:10/5/2025 Accepted: 2/7/2025

Abstract

One Persian poetic theme, having close historical connection with praising poetry, is supplicating and meeting needs that poets have formed it as a literary figure and have deeply thought on expressing it. Rhetorical analyzers, historically elaborating it and setting tips for its usage, have tried to help poets on this figure; this explains other titles, besides beauty of demand, such as request politeness, demand acquittance among rhetorical scholars. On one side, rhetorical scholars beside beauty of demand, have replaced it with another figure called beauty of apology and on other side, have separated them by defining features for them. This paper, beside studying and analyzing the definitions of beauty of demand and beauty of apology in rhetorical works based on the samples used in poetic works, shows that beauty of apology is not a separated literary figure from beauty of demand and dividing them for their demand and request is not academically correct.

Keywords: *Praise poetry, beauty of apology, beauty of demand, asking for something in poetry, rhetoric in Persian poetry..*

¹ Associate professor of Shahid Chamran University of Ahvaz; Ahvaz, Iran. tashakori_m@yahoo.com

² Associate professor of Shahid Chamran University of Ahvaz; Ahvaz, Iran. mo.salehi@scu.ac.ir

³ PhD student of Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. K_jafari68@yahoo.com

1. Introduction

Among the various material and spiritual requests that the poet has asked from the praised one, apologizing also had many reasons from the beginning of Persian poetry that have been expressed in the poems of poets. In this article, for the first time, the views of some rhetoricians who have considered apologizing separate from beauty of demand are criticized. The purpose of this article is to examine the poets' apologies in connection with beauty of demand, not as a separate subject.

2. Literature Review

Through a thorough examination that authors have conducted in advanced and later rhetorical texts in Persian and Arabic, so far no research has been done on distinguishing between beauty of demand and beauty of apology, and scholars of rhetoric have separately defined these two. In addition, Tashakori and Salehi Mazandarani in an article titled "Critique and Analysis of Definitions of beauty of demand with a Fresh Perspective" have only critiqued definitions of beauty of demand. (Tashakori, 2019) Similarly, these two have examined the expression of beauty of demand in Persian poetry from the beginning to the eighth century in a research titled "Investigating and Analyzing Artistic Methods of Expressing beauty of demand in Persian Poetry." (Same source, 2021) Seyed Reza Mousavi Nezhad in his thesis titled "The Apologies of Adi ibn Zaid al-Abadi and the Nabeghe Zebiani" has only compared the apologies of these two poets from various aspects (Mousavi Nezhad, 1995) and does not make any reference to the unity of apology and beauty of demand.

3. Methodology

This article has been written in a descriptive and analytical methods based on library studies.

4. Results

In panegyric poetry, seeking is based on the relationship between the praiser and the praised, and in fact, the praised one is someone who can fulfill the material and spiritual needs of the poet. Therefore, any kind of need that creates this relationship is placed in the form of beauty of demand, and the construction of seeking is not based on the specific desires of poets and the general and specific emergence of it. Therefore, apologizing alongside seeking attention, encouragement, etc., is a spiritual request alongside other material and non-material desires of poets, which is limited and related to a specific poetic form. What is

important in this regard is the reasons for apologizing and examining the artistic methods of expressing it in various poetic forms and literary genres.

References

- Adib Sabir Termizi (1952), *Divan*, Edited by Mohammad Ali Naseh, Tehran: Khavar.
- Adi ibn Zaid (1965), *Al-Diwan*, Researched by Mohammad Jabbar Al-Mayyabid, Baghdad: Dar al-Jumhuriyah.
- Al-Askari, Abu Halal (1994). *Diwan Al-Ma'ani*. Lebanon: Dar al-Kutub Al-Ilmiyah.
- Al-Halawi, Ali ibn Mohammad (1962), *Daqaiq al-Shu'ar*, Edited by Sayyed Kazem Imam, Tehran: University of Tehran Press.
- Al-Jundi, Darwish (1970), *The phenomenon of acquisition and its effects in Arabic poetry and criticism*, Egypt: Dar al-Nahda.
- Al-Madani, Sadr al-Din ibn Ma'sum (2010), *Anwar al-Rabi' fi Anwa' al-Badi'*, Najaf Ashraf: Matba'a Al-Nu'man.
- Anwari Abivardi, Owheeddin (1985), *Divan*, Edited by Mohammad Taqi Madrasarzavi, Tehran: Elmi va Farhangi.
- Azraqi Heravi, Abu Bakr Ja'far ibn Isma'il (1957), *Divan*, Edited by Saeed Nafisi, Tehran: Zavvar.
- Al-Zubayani, Nabeghah (1994), *Divan*, Edited by Omar Farouk al-Taba. Beirut: Dar al-Qalam.
- Bahar, Mohammad Taqi (2007), *Stylistics*, Tehran: Zavvar.
- Bilqani, Majlir al-Din (1979), *Divan*, Edited by Mohammad Abadi, Tabriz: University of Tabriz.
- Dehlavi, Amir Khosrow (1982), *Divan*, Edited by M. Darvish, Tehran: Javidan.
- Esfahani, Jamal al-Din Muhammad ibn Abd al-Razzaq (1983), *Divan*, Edited by Hasan Vahid Dastgardi, Tehran: Sanayi.
- Esfahani, Kamal al-Din Ismail (1969), *Divan*, Edited by Hossein Bahraloomi, Tehran: Dehkoda.
- Faryabi, Zahir al-Din (2002), *Divan*. Edited by Amir Hassan Yazdgardei and Asghar Dadbeh, Tehran: Qatre.
- Farokhi Sistani, Ali ibn Julugh (1984). *Divan*. Edited by Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Zavvar.
- Foroughi Bastami, Mirza Abbas (1963), *Divan*, Edited by Hossein Nakhaei, Tehran: Amir Kabir.
- Fesharaki, Mohammad (2000), *Critique of Badi'*, Tehran: Sazman-e Motale'e va Tadvin-e Kotob-e Olum-e Insani Daneshgah-ha (SAMT).

- Ghaznavi, Sayyid Hasan (1983), *Divan*, Edited by Mohammad Taqi Madras-Seravi, Tehran: Asatir.
- Ghani Shirazi, Mirza Habibullah (1984), *Divan*, Edited by Nasser Heiri, Tehran: Golshayi Publication.
- Hafez Shirazi, Shams al-Din Mohammad (1983), *Divan*, Edited by Mohammad Qazvini and Qasem Ghani, Tehran: Zavvar.
- Hedayat, Reza Qoli Khan (1954), *Madarej al-Balagha*, Shiraz: Ma'arif Bookstore.
- Hosseini Nishaburi, Ataollah (2006), *Badayeh al-Senayeh*, Edited by Rahim Muslimanian Ghobadiani, Tehran: Mowqufat Mahmoud Afshar.
- Kazazi, Mir Jalal al-Din (2010), *The Aesthetics of Persian Speech*, Tehran: Nashr-e Markaz.
- Khazaeli, Mohammad and Hossein Sadat-Nasiri (1955), *Badi' va Qafiye*, Tehran: Amir Kabir Publishing Institute.
- Mahasti Ganjavi (1968), *Divan*. Edited by Taher Shahab, Tehran: Ketabkhaneh Ibn Sina.
- Moezzi Nishaburi, Mohammad ibn Abd al-Malik (1983), *Divan*, Edited by Nasser Heiri, Tehran: Marzban Publications.
- Mohebat, Mehdi (2001), *Badi' Nou*, Tehran: Sokhan.
- Mousavi Nejad, Seyyed Reza (1995), "Apologies of Adi ibn Zaid Al-Abadi and Nabeghah Dabiani." Master's thesis, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad.
- Neshaat, Seyyed Mohammad (1963), *Zib-e Sokhan dar Badi' Farsi*, Tehran: Sherkat Sahami Chap va Entesharat Ketab Iran.
- Naziri Nishaburi, Mohammad Hossein (1961), *Divan*, Edited by Mozaher Mousaffa, Tehran: Ketabkhaneh Amir Kabir va Zovvar.
- Owfi, Mohammad (1956), *Lubb al-Albab*. Edited by Saeed Nafisi, Tehran: Ibn Sina Bookstore.
- Radwiyani, Mohammad ibn Omar (1949), *Tarjomeh al-Balagha*, Edited by Mohammad Atash, Tehran: Asatir.
- Rastgu, Seyyed Mohammad (1997), *The art of eloquence*, Kashan: Marsel Publishing.
- Rami, Sharaf al-Din Hasan (1962), *Haqaiq al-Hada'iq*. Edited by Mohammad Kazem Imam, Tehran: University of Tehran Press.
- Rudaki Samarqandi, Ja'far ibn Mohammad (2008), *Divan*, Edited by Nasrollah Emami, Tehran: Farhang va Tamaddon Iran Zamin.
- Saeb Tabrizi, Mirza Mohammad Ali (1993) *Divan*, Edited by Mohammad Ghoraman, Tehran: Elmi va Farhangi.
- Saad Salman, Masoud (1985), *Diwan of Poems*, Edited by Mahdi Nourian, Isfahan: Kamal Publications.

- Saadi, Mosleh al-Din (2006), *The Collected Works of Saadi*, Edited by Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Hermes.
- Sadeghian, Mohammad Ali (2009), *Ornamentation in Persian Badi'*, Yazd: University of Yazd Press.
- Shams al-Alamay Gorganii, Mohammad Hussein (1998), *Adbaa al-Abdaa'*, Edited by Hossein Ja'fari. Tabriz: Ahrar.
- Shams Qais Razi (1935), *Al-Mu'jam fi Ma'ayir Ash'ar al-Ajam*, Edited by Mohammad ibn Abd al-Wahhab Qazvini, Tehran: Khavar.
- Shamisa, Cyrus (1990), *A fresh look at Badi'*, Tehran: Ferdowsi.
- Tashakori, Manouchehr and colleagues (2019), "Critique and analysis of the definitions of Hasantaleb accompanied by a new understanding of it." *Bustan-e Adab (Poetry Studies)*. No. 40, Summer, pp. 53-76.
- _____ (2021), "Investigation and analysis of the artistic expression methods of Hasantaleb in Persian poetry from the beginning to the eighth century." *Practical Rhetoric and Rhetorical Criticism*. No. 1, Spring and Summer, pp. 139-164.
- Taleb Amoli (1967), *Divan*, Edited by Mohammad Taheri Shahab, Tehran: Sanayi.
- Vahshi Bafqi, Kamal al-Din (1974), *Divan*, Edited by Hossein Nakhaei, Tehran: Amir Kabir.
- Vahidyan Kamyar, Taqi (2000), *Badi' from the perspective of aesthetics*, Tehran: Doostan Publication.
- Vatvat, Rashid al-Din (1983), *Hada'iq al-Sahr fi Daqa'iq al-Shi'r*, Edited by Abbas Eqbal, Tehran: Sanayi va Tahuri.
- _____ (1960), *Divan*. Edited by Saeed Nafisi, Tehran: Barani
- Zayf, Shouqi (1985), *Al-'Asr al-Jahili*, Translated by Alireza Zekavati Qaragozlu, Tehran: Amir Kabir.

بررسی و تحلیل انتقادی تمایزات «حسن اعتذار از حسن طلب»

دکتر منوچهر تشکری^۱؛ دکتر محمدرضا صالحی مازندرانی^۲؛ کاظم جعفری نیک^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۱۳ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۲/۲۰ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۴/۱۱

چکیده

یکی از درونمایه‌های شعر فارسی، که با شعر سنتايشی پیوند دیرینه‌ای دارد، حاجت‌خواستن و رفع نیاز است که شاعران، آن را به شکل آرایه‌ای ادبی درآورده و به چگونگی بیان آن بسیار اندیشیده‌اند. بلاغیان نیز از دیرباز به این مضمون، توجه و با تعیین اصولی برای بیان آن تلاش کرده‌اند تا به شاعران در این زمینه، یاری برسانند؛ چنانکه این آرایه، نزد علمای بلاغت به حسن طلب، ادب سؤال، براعت طلب و خوش‌خواهشی معروف شده است. از سویی، برخی از علمای بلاغت در کنار حسن طلب به آرایه دیگری به نام حسن اعتذار قائل شده و با تعاریف و برشمردن ویژگی‌هایی، این دو را از هم جدا کرده‌اند. در این مقاله، ضمن بررسی و تحلیل تعاریف حسن طلب و حسن اعتذار در آثار بلاغی و اشعار عربی و فارسی و نقد آنها بر پایه نمونه‌های سروده‌های شاعران، این امر اثبات می‌شود که حسن اعتذار را به دلایل نوع ارتباط مادی و معنوی شاعر با ممدوح، شامل اعتذار برای عفو و بخشایش، عذر از عدم خدمت،

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. نویسنده مسئول

tashakori_m@yahoo.com

mo.salehi@scu.ac.ir

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

۳. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. *k_jafari68@yahoo.com*

اعتذار از نپذیرفتن عطا، عذر از اطناب سخن و طلب نوازش، اعتذار از رد درخواست دیدار، عذر از کوتاهی زبان شعر و اعتذار از خطا و گناه ناکرده، نباید آرایه‌ای جدا از حسن طلب دانست؛ لذا جداکردن این دو آرایه بر اساس نوع طلب و خواسته، مبنای علمی دقیقی نمی‌تواند داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: شعر ستایشی، حسن اعتذار، حسن طلب، حاجت خواستن در شعر، بلاغت در شعر فارسی.

مقدمه

با توجه به پیشینه، گستردگی و پیوندی که شعر ستایشی با ادب فارسی داشته - که گاه این امر شاعر را به شخصی ستایشگر فرومی‌کاسته‌است - و لزوم بیان طلب از ممدوحان، آرایه حسن طلب از آغاز شعر فارسی، ملازم اشعار شاعران و آثار بلاغیان بوده است و هریک به گونه و سبکی از این آرایه بهره برده و درباره آن، تعریفی ذکر کرده‌اند. از سویی علمای بلاغت، تلاش کرده‌اند که تعریفی تجویزی برای این آرایه مطرح کنند و شاعران را به مباحث خود مقید سازند؛ اما با توجه به ویژگیهایی که حسن طلب دارد به نظر می‌رسد سراینندگان از تعاریف محدودکننده بلاغیان، گریزان بوده و خود را به رعایت اصول آن پای‌بند نمی‌دانسته‌اند. گذشته از این، گستردگی خواسته‌های شاعران، برخی از نویسندگان آثار بلاغی را بر آن داشته است تا این آرایه را صرفاً بر همین مبنا تقسیم‌بندی نمایند و هر کدام تعریفی جداگانه برای آن ارائه کنند. از طرفی، طلب در روابط انسانی، معنای بسیار گسترده‌ای دارد و آدمیان گاه ناگزیر از بیان آن هستند بویژه که شاعر، پیوسته با ممدوح و معشوق، مرتبط و ناچار به طلب از آنان بوده و اینجاست که طلب در وجود او شکل گرفته و بر زبان آمده است:

گر فراموش کرد خواجه مرا خویشتن را به رقعہ دادم یاد
 کودک شیرخواره تا نگریست مادر او را به مهد، شیر نداد

(شهید بلخی، ۱۳۷۴: ۱۲)

نیست مطلوبش موجب زآنکه در هر نوبتی بی‌تقاضا خود، خداوندانه آن غم می‌خوری
 (انوری، ۱۳۶۴: ۴۶۰)

اگر بنالم، گویند نیست حاجتمند وگر بنالم، گویند ژاژ می‌خاید
 (سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۱۸۵)

می‌روم نزدیک و حال خویش می‌گویم به او آنچه پنهان داشتم زین پیش می‌گویم به او
گشته‌ام خاموش و پندارد که دارم راحتی چند حرفی از درون ریش می‌گویم به او
غافل است او از من و دردم شود هرروز، بیش اندکی زین دردِ بیش از پیش می‌گویم به او
(وحشی بافقی، ۱۳۵۳: ۱۴۶)

بنابراین لزوم طلب، سبب شده است تا چگونگی بیان آن اهمیت یابد؛ زیرا هر انسانی برای حفظ عزت نفس خویش، ممکن است نتواند نیازش را بیان کند مگر اینکه به گفته وحشی بافقی، جانش به لب رسیده باشد:

بر حرف اهل حاجت، گوشِ قبول بگشا کاین حرف را نگوید کس تا به جان نیاید
(همان: ۹۲)

از سویی در میان مطلوبات متعدد مادی و معنوی، که شاعر از ممدوح درخواست می‌کرده، عذرخواستن نیز به دلایل بسیار وجود داشته و از آغاز شعر فارسی در سروده‌های شاعران بیان شده است؛ چنانکه رودکی در پایان قصیده‌ای از اینکه نمی‌تواند به دیدار ممدوح برود از وی دو بار عذرخواهی می‌کند:

... ورم ضعیفی و بی‌بُدیم نبودی و آن‌که نبود از امیر مشرق، فرمان
خود بدویدی به‌سان پیک مرتب خدمت او را گرفته جامه‌بندگان
مدح، رسول است عذر من برساند تا بشناسد درست، میر سخندان
عذر رهی خویش، ناتوانی و پیری کاو به تن خویش از این نیامد مهمان
(رودکی، ۱۳۸۷: ۱۶۱)

از آن‌جاکه حسن طلب در کتابهای بلاغی، بیشتر بر مبنای خواست شاعر از ممدوح تعریف شده و حسن اعتذار نیز بر همین مبنا آرایه‌ای جدا از حسن طلب دانسته شده است در این پژوهش فقط به طلب در شعر ستایشی پرداخته می‌شود و پس از بررسی تعاریف «حسن طلب و حسن اعتذار» در ادب عربی و فارسی و پرداختن به برخی از نمونه‌های عذرخواهی شاعران در دوره‌های مختلف شعری، دیدگاه بلاغیان مبنی بر تمایز حسن اعتذار از حسن طلب با ذکر دلایل متقن، نقد می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش و روش تحقیق

با بررسی نسبتاً کاملی که نگارندگان در متون بلاغی متقدم و متأخر فارسی و عربی انجام داده‌اند، تا کنون پژوهشی در زمینه نقد تمایز حسن طلب از حسن اعتذار صورت نگرفته است و برخی از علمای بلاغت جداگانه به تعریف این دو پرداخته‌اند که در

ادامه همین جستار ذکر شده است. علاوه بر این، پژوهشگرانی در مقاله «نقد و تحلیل تعاریف حسن طلب، همراه با دریافتی تازه از آن» صرفاً تعاریف حسن طلب را نقد کرده‌اند (تشکری و همکاران، ۱۳۹۸). نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل شیوه‌های هنری بیان حسن طلب در شعر فارسی از آغاز تا قرن هشتم»، چگونگی بیان حسن طلب در شعر شاعران فارسی‌زبان، بررسی و تحلیل شده است (ر.ک. همان: ۱۴۰۰). سیدرضا موسوی‌نژاد در پایان‌نامه خود با عنوان «اعتذاریات عدی بن زید العبادی و نابعه ذبیانی» فقط اعتذار این دو شاعر را از جنبه‌های گوناگون با هم مقایسه کرده (موسوی‌نژاد، ۱۳۷۴) و به یکی بودن اعتذار و حسن طلب اشاره‌ای نکرده است؛ بنابراین در این مقاله، نگارندگان با بررسی کتابهای بلاغی فارسی و عربی و ذکر نمونه‌های شعری به بررسی و تحلیل حسن طلب و اعتذار پرداخته و برای اولین بار، نظر برخی از بلاغیون را - که عذرخواستن را از حسن طلب جدا دانسته - نقد کرده‌اند. نهایت اینکه هدف پژوهش، این است که اگر اعتذار به عنوان موضوع پژوهشی مورد بررسی قرار بگیرد در پیوند با حسن طلب بررسی شود؛ نه به صورت موضوعی مستقل از آن، که این امر در شیوه بررسی و نتایج آن، مؤثر خواهد بود.

۳. حسن طلب و تعاریف آن

در کتاب *ترجمان البلاغه*، نخستین کتاب موجود به زبان فارسی در قرن پنجم درباره علوم بلاغی، حسن طلب این‌گونه تعریف شده است:

و یکی از جمله بلاغت، آن است کی (که) شاعر سؤال خویش در شعر پیدا نکند، اگر چاره نیابد، مضمّر بگوید تا پس سخن آراسته داند به صفت و لفظ و معنی؛ چی (چه) گفته‌اند: حُسن السُّؤال، نصف‌المعروف؛ یعنی سؤال خوب، نیم از عطاست (رادویانی، ۱۹۴۹: ۱۲۷).

این‌گونه که از این تعریف دریافت می‌شود، واژه «سؤال» معنایی بسیار عام دارد و نویسنده هر نوع خواسته‌ای را که شاعر می‌تواند از ممدوح بخواهد در نظر داشته است. رشیدالدین وطواط، که کتاب خود *حدائق السحر فی الدقائق الشعر* را بر پایه کتاب *ترجمان البلاغه* در قرن ششم نوشته است، یکی از عوامل استواری شعر ستایشی را هنر شاعر در چگونگی بیان طلب می‌داند و درباره حسن طلب می‌نویسد: «این صنعت چنان باشد کی (که) شاعر در بیت از ممدوح چیزی خواهد اما به وجهی لطیف و طریق

شیرین و در تهذیب الفاظ و معانی بکوشد و شرایط تعظیم نگاه دارد» (وطواط، ۱۳۶۲: ۳۳ و ۳۴). رشید و طواط، که به عنوان شاعر درباری با حسن طلب آشنا بوده است با آوردن واژه «چیزی» نگاه گسترده‌ای به مطلوبات شاعران داشته و در کنار طلب مادی، «اعتذار» را نیز به عنوان حسن طلب به کار برده است:

...جرمی بزرگ کرده‌ام و جز دو حال نیست
لایق بود به حال من و روزگار تو
پس گر عقوبتی کنی، اهل عقوبتم
ور جمله حکم حکم تو و امر امر توست
ای در نهاد تو، همه سرمایه کرم
در فوت من مکوش، مبادا ز حُب فضل
یا عفو و یا عقوبت، یا خوف و یا رجا
گر همت تو عفو کند، زلت مرا
لابد گناه را به عقوبت بود جزا
گفتن خطاست با تو که این چون و آن چرا؟
وی در سرشت تو، همه پیرایه سخا
وقتی تحسری بود از فوت من، تو را...
(همان، ۱۳۳۹: ۸)

شرف‌الدین رامی، نویسنده قرن هشتم در *حقائق الحدائق* حسن طلب را چنین تعریف کرده است: «این صنعت چنان باشد که مادح از ممدوح به نوعی عطا خواهد که مزید بهجت ممدوح گردد» (رامی، ۱۳۴۱: ۴۳). البته در این تعریف، طلب، جنبه مادی و معنوی دارد. علی بن محمد یا «تاج الحلاوی» در کتاب *دقائق الشعر* به تأثیر از *حدائق السحر* در قرن هشتم، حسن طلب را این‌گونه تعریف می‌کند: «شرط دیگر آن است که چون شاعر از ممدوح، التماس جایزه یا طلب رسمی کند به لفظی لطیف و عبارتی شیرین خواهد و در آن، شرایط احترام و مراسم اکرام و تفضیم مرعی دارد» (تاج الحلاوی، ۱۳۴۱: ۸۳ و ۸۴)، از آنجا که مطلوبات شاعران اغلب جنبه مادی داشته، تأکید وی بر صله و مقرری است؛ بنابراین تعریف یاد شده بر اساس پاره‌ای از مطلوبات محدود چون صله، وظیفه، راتبه، جایزه و... است؛ اما خواسته شاعران به جایزه و مقرری منحصر نبوده و ملتزمات آنان از ممدوح، امور معنوی مانند توجه و حمایت، پذیرش و تحسین، اعتذار و... را نیز در برمی گرفته است:

شاهها توجه تو سخن می‌کند نه من
بودم خزف فروش سر چارسوی فکر
نظمم اگرچه بود زری، سکه‌ای نداشت
گرچه سر در سر گفتار نهادم صائب
ورنه من از کجا و زبان سخن‌گزار
پُر ساختی دکان من از دُر شاهوار
از نام نامی تو، زری گشت سکه‌دار!
(وحشی، ۱۳۵۳: ۲۱۰)

نشیدم ز کسی از ته دل، تحسینی
(صائب، ۱۳۷۱: ۳۳۴)

نویسنده کتاب **نگاهی تازه به بدیع** نیز ضمن بیان آرایه حسن طلب در تعریف آن فقط به تقاضای صله و مال اشاره کرده است (ر.ک: شمیسا، ۱۳۶۸: ۱۰۹). کتاب **هنر سخن‌آرایی، فنّ بدیع**، این آرایه را برابر فارسی «خوش‌خواستاری و خوش‌خواهشی» - می‌شمارد و نیاز و نیایش به درگاه خداوند را زمینه دیگر حسن طلب می‌داند: «خوش‌خواستاری، یعنی اینکه چون سخنوری بخواهد از کسی نواخت و نوازشی ببیند و دهش و بخششی بیابد، خواسته خویش را نغز و نازک، زیرکانه و نکته‌پردازانه با طنز و طنّازی و شیرینکاری و خوش‌زبانی بازگوید» (راستگو، ۱۳۷۶: ۳۱۹-۳۱۸)؛ ضمن اینکه وی با گسترش دامنه طلب، نیاز به درگاه خداوند را حسن طلب ذکر کرده که البته گفته‌اش در این باره، درست است و طلب از معبود می‌تواند گونه‌ای از حسن طلب باشد؛ بنابراین طلب را مادی و معنوی در نظر گرفته است. هم‌چنین در کتاب **بدیع نو** در تعریفی نه چندان مبسوط درباره حسن طلب آمده است: «شیوه‌ای است که شاعر بتواند با ظرافت و لطافت، تقاضای خویش را به ممدوح برساند» (مجتبی، ۱۳۸۰: ۸۴)؛ به علاوه در کتاب **نقد بدیع** تنها به این تعریف بسنده شده است: «خواستن چیزی است از کسی به نحوی ظریف و لطیف» (فشارکی، ۱۳۷: ۱۳۴) که در این دو تعریف نیز ظاهراً مطلوبات شاعران مادی و معنوی است. کتاب **بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی** در تعریف از حسن طلب می‌نویسد: «آن است که حاجت خود را به شیوه زیبا مطرح سازند» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۷۱) که وی نیز طلب شاعر را به امور مادی منحصر ندانسته است. در کتاب **زیبایی‌شناسی سخن پارسی**، برابر «خواهش نیک» برای این آرایه آمده و تعریفش چنین است:

خواهش نیک یا حسن طلب، دیگر از آرایه‌های نیک است. این آرایه نیز بیشتر در چامه به کار برده می‌شود. خواهش نیک، آن است که سخنور، زیرکانه و بزرگوارانه، بی‌آنکه ارج خویش را فروشکند از ستوده، دهش و نواختن بخواهد (کرازی، ۱۳۸۹: ۱۶۲).

این پژوهشگر، که آرایه‌های دارای «حُسن» را پیاپی آورده در کنار حسن مطلع، حسن مقطع، حسن تعلیل، حسن طلب و ... از «حسن اعتذار» سخنی نگفته و گویا آن را با حسن طلب، یکی دانسته است؛ از این‌رو طلب شاعر به مطلوب خاصی محدود نیست و آنچه نیاز شاعر باشد، می‌تواند در شعر بگنجد؛ چنانکه ازرقی هروی، عذر معنوی

و طلب مادی را با هم آورده است:

... آیا سپهر بزرگی، چه عذر دانم خواست
گرم زمانه تهی دست کرد، پر دارم
کمند صبر مرا نرم تر ز موم کند
سخن شناسی و دانی که من چه گفتستم
که سیرت تو گران کرد بار من بر من
دلی گشاده ز اندیشه های مستحسن
اگر زمانه شود تند کره توسن
سخن شناس شناسد بها و قدر سخن
(ازرقی هروی، ۱۳۳۶: ۶۲)

۴. بررسی حسن اعتذار در بلاغت عربی و فارسی

از آنجاکه استفاده از زبان ادبی برای عذرخواستن با ادبیات ستایشی در عربی و فارسی پیوند دارد و در آغاز ادب فارسی، چگونگی سرایش شعر ستایشی، چه از نظر قالب و چه از نظر اجزاء، ارکان و اغراض آن به پیروی از شعر عربی به وجود آمده و نخستین کاربرد شعر به گونه رسمی در ادب فارسی، مدح و ستایش بوده، شعر ستایشی در ادب عربی، حدود چهار قرن پیش از ادب فارسی به کار برده می شده است و با توجه به تأثیرگذاری شعر عربی از نظر ساخت و محتوا بر شعر فارسی، گویا این درونمایه شعری (اعتذار) نیز برگرفته از ادب عربی باشد:

چون شعر فارسی از آغاز بر مبنای شعر عربی به وجود آمد و در قالبهای بیانی و اغراض معانی غالباً شیوه عربی را سرمشق یافت، ارتباط مستقیم با شعر عربی برای آن اجتناب ناپذیر شد و شاعر فارسی زبان در دستگاه امیری که ممدوح وی بود با همان رسمی که شاعر عرب در دستگاه خلفا پذیره می شد، مواجه بود (زرین کوب، ۱۳۶۲: ۲۰۱).

این الگوپذیری، تنها به قالب و اغراض شعری، محدود نماند؛ بلکه چگونگی بیان معانی، تألیف کتابهای بلاغی و ساخت صنایع شعری نیز تحت تأثیر دیوانهای شعری و علوم بلاغی عربی بود: «تجربه کردیم که هر ابداع و اختراعی که در ادب تازی روی داده از آوردن صنعتی یا اظهار تکلفی یا بیان معنی طرفه و تازه ای به فاصله یک قرن، نظیر آن در ادبیات دری نیز پدید آمده است» (بهار، ۱۳۸۶: ۳۲۷). نگارندگان با آگاهی از اینکه عذرخواستن از آغاز در ذات و طبع همه انسانها وجود دارد و به فرد، جامعه و فرهنگ خاصی مربوط نیست از آنجا که بلاغت فارسی تحت تأثیر نوع عربی اش شکل گرفته است و شاید بلاغیان فارسی با توجه به ادب عربی، حسن اعتذار را مستقل از حسن طلب در نظر گرفته باشند، ابتدا به بررسی جایگاه این درونمایه شعری در بلاغت عربی

پرداخته و سپس آثار بلاغی که در ادب فارسی، حسن اعتذار را جدای از حسن طلب دانسته‌اند، بررسی شده است.

۱-۴ حسن اعتذار در بلاغت و شعر عربی

یکی از درونمایه‌های شعر ستایشی عصر جاهلی، اعتذار بوده است؛ چنانکه نویسنده *العصر الجاهلی* به نقل از ابن رشیق (۴۶۵-۳۹۰ه.ق.) بیان می‌کند:

ابن رشیق در *العمده*، موضوعات شعر را نه تا قرار داده که عبارت است از «نسیب، مدح، فخریه، مرثیه، حاجت‌روا کردن و طلب حاجت، عتاب، تهدید و اخطار، هجو و اعتذار» که بسادگی می‌توان حاجت‌روایی و حاجت‌طلبی را جزو مدح و تهدید و اخطار را جزو هجو دانست و عتاب و اعتذار را ضمیمه کرد (ضیف، ۱۳۶۴: ۲۱۷).

به نظر می‌رسد، مقصود از ضمیمه کردن اعتذار، این است که می‌توان آن را جزوی از مدح و طلب دانست. از سویی، یکی از علل پیدایش اعتذار را در ادب عربی، تکسب و طلب شاعران دانسته‌اند: «و ظاهره التکسب هی الّتی خلقت فنّ الاعتذار فی الشعر العربی» (الجنیدی، ۱۹۷۰: ۱۹۸) که بیانگر پیوند آن با حاجت‌روایی و حسن طلب است. در شعر دوره جاهلی، نابغه ذبیانی در سرودن قصاید اعتذاریه، تواناست و در اشعار خود، آنجا که خطایی از وی سر می‌زد با قصاید اعتذاریه که «از شیواترین آثار جاهلی است» (ضیف، ۱۳۶۴: ۲۳۲)، جرم خود را - که همانا به‌ناچار مدح قبیله دیگر بود - در نگاه ممدوح (نعمان بن منذر) بزرگ جلوه می‌داد و با عذرهای گوناگون و لحن مهربانگیز از خاطر او می‌زدود. ابوهلال عسکری، نابغه ذبیانی را مبدع فنّ اعتذار می‌داند و می‌گوید: «و إنّما کانت أقسامُ الشعرِ فی الجاهلیّه، خمسَه: المدیحَ والهجاءَ والوصفَ والتشبیبَ والمرائی، حتی زادَ النابغهُ فیها قسماً سادساً و هو الاعتذارُ فأحسنَ فیهِ» (عسکری، ۱۹۹۴، ج ۱: ۹۱). او که به دلیل تهدید ممدوح، اندوهگین شده است و گویی بسترش را با خار پر کرده‌اند با سوگند غلیظ، گفته سخن‌چینان را درباره خیانت، دروغ محض می‌داند و با استدلال، خطاب به ممدوح می‌گوید: همان‌گونه که تو دوستانی داری که احسان تو را شکرگزاری می‌کنند، رفت‌وآمد من نیز با غسانیان و مدح آنان، آن‌گونه است و نباید آن را خیانت به‌شمار آورد. سپس خود را به شترگری تشبیه می‌کند که به سبب غضب نعمان، انزوا جسته و مطرود و منفور شده است. وی در ادامه برای خوش کردن خاطر نعمان، او را می‌ستاید و اعتذار را با مدح پیوند می‌زند؛ سپس به اعتذار گریز می‌زند و با

یک پرسش منطقی از ممدوح از وی طلب عذر و بخشش می‌کند و می‌گوید: آیا تا به حال، انسان بی‌عیب و نقص دیده‌ای؟ وقتی انسان بدون عیب وجود ندارد، اگر من گناهکارم از انسانی چون تو، سزاوار است که مرا عفو فرماید و اگر بر من ظلم کنی و نبخشی، تو را ارزشمند نمی‌کند؛ زیرا من بنده‌ای بیش نیستم:

أتاني أبيت اللعن أنك لمتني و تلك التي أهتمّ منها و أنصبُ
فبتُ كأن العائدات فرشتني هراساً به يُعلی فراشي و يُقشِبُ
حلفتُ فلم أترك لفسك ريبه و ليس وراء الله للمرء مذهبُ
لئن كنت قد بلغت عني خيانه لمبلغك الواشي أعش و أكذبُ
و لكنني كنتُ امرأ لى جانب من الأرض فيه مُستراد و مذهبُ
ملوك و إخوان إذا ما أتيتهم أحكم في أموالهم و أقربُ
كفعلك في قوم أراك اصطنعتهم فلم ترهم في شكر ذلك أدبوا
فلا تتركتي بالوعيد كأنني إلى الناس مطلي به القار أجربُ
ألم تر أن الله أعطاك سورة تری كل ملك دونها يتذبذبُ
فإنك شمس و الملوک كواكب إذا طلعت لم يبد منهم كوكبُ
و لست بمسبق أحاً لا تلمه على شعث، أي الرجال المهذب؟
فإن أك مظلوماً فعبد ظلمته و ان تك ذا عتبي فمثلک يُعتبُ
(الذبياني، ۱۹۹۴: ۲۴ و ۲۵)

در قصیده‌ای دیگر نیز با تمهیدات هنری و مدح در آغاز قصیده، حال پریشان خود را از دروغ‌گویان و خشم نعمان، بیان؛ و اعتذار خویش را اظهار می‌کند:

... مهلاً، فداءً لك الأقوم كلهم و ما أثمر من مال و من وكد
لاتقذفتي بركن لا كفاء له و إن تأتفك الأعداء بالرقد...
ها إن ذی عذره إلا تكن نفعت فإن صاحبها مشارك النكد
(الذبياني، ۱۹۹۴: ۶۶-۴۴)

ترجمه: «ای همه کسان از غسانی و غیرهم و مال و فرزندان من فدای تو، زنهار! مرا بدانچه طاقت ندارم، متهم مدار و قصدم مکن که هیچ‌کس را تاب مقاومت تو نیست؛ هرچند دشمنان، گروه‌ها علیه تو گرد آرند. این عذر من است که اگر بی‌فایده باشد، انباز غم و پریشانی خواهم بود.» نیز در قصیده «عینیه» با تنوع در معانی و خلق مضمونهای باریک، اعتذار خویش را بیان کرده است (نک: همان: ۸۸-۸۱). در دوره جاهلی، اعتذاریات «عدی بن زید عبادی» نیز درخور توجه است و یکی از درونمایه‌های اشعار

وی، اعتذار بوده که برای رهایی از زندان نعمان بن منذر سروده است؛ لذا چون زودتر از نابغه ذبیانی به دربار نعمان راه یافته است، می توان وی را در اعتذار، مقدم بر نابغه دانست:

..أبلغ النعمان عني مألکاً قول من خافَ اظطناً فاعتذر
 إنني والله فأقبل حلفتي لأبيل كلما صلى جأر
 مُرعداً أحشأؤه في هيكل حسنٍ لمتته وافي الشعر
 مؤمن الصدرِ يرجي عتقه يوم لا يكفرُ عبدٌ ما ادخر
 (عدی بن زید، ۱۹۶۵: ۲۳)

ترجمه: «...یک نامه از طرف من به نعمان برسان. این نامه از سوی کسی که از اتهام ترسیده است و عذرخواهی می کند. قسم به خدا، من چنان راهبی هستم که هروقت که عبادت می کند، صدای گریه اش بلند می شود؛ پس قسم و سوگند مرا قبول کن. راهبی که جسم او لرزان و زلفهای او پُرچین و شکن و موهای او پُر و انبوه است. او انسانی معتقد است و امید آزادی خود را در آن روزی دارد که انسان، داشته های خود را تباہ نمی کند».

در *انوارالربیع فی انواع البدیع* نیز، که کتاب جامعی در زمینه بدیع است به آرایه حسن الاعتذار، اشاره ای نشده و تنها حسن طلب با عنوان «براعه الطلب» آمده است (ر.ک: مدنی، ج ۶، ۳۱۹: ۱۳۸۹) و در تعریفی که نویسنده درباره حسن طلب به نقل از عبدالوہاب زنجانی (۶۵۵ ه.ق.) بیان کرده به نوع خواسته شاعر اشاره ای نشده و عبارت «به ما فی نفس الطالب» (همان) بیانگر این است که مطلوب شاعر می تواند شامل هر خواسته مادی یا معنوی باشد. از سویی، اعتذار در کنار طلب، یکی از موضوعات شعر عربی است که با مدح در پیوند بوده و شیوه بیان آن، مورد توجه شاعران قرار گرفته است: «پس موضوع اعتذار از مدح نشأت گرفته و در سایه آن به وجود آمده؛ هرچند اینجا انگیزه، امید آمیخته با بیم است و سپاس توأم با هراس» (ضیف، ۱۳۶۴: ۲۳۲). با عنایت به این پیشینه، پرسشی مطرح است که چرا همانند حسن طلب، یک آرایه به شمار نیامده و البته پاسخ به این پرسش، دشوار است. شاید یکی از دلایل این موضوع، آن باشد که یک درونمایه شعری است و از این نظر، ظرفیت آرایه شدن را ندارد؛ گرچه چگونگی بیان آن مهم است. توضیح اینکه چون جنبه معنوی و انتزاعی دارد و مانند جناس، ایهام، تضاد و... مستقیم یا غیرمستقیم به لفظ وابسته نیست، نمی توان گفت این

چنین یا آن‌چنان باشد. دلیل دیگر، شاید این است که عذرخواستن را بلاغیان در شمار حسن طلب در نظر گرفته‌اند و هرچیزی را که شاعر از ممدوح، طلب می‌کند، در پیوند با حسن طلب دانسته‌اند. به‌علاوه در هیچ‌یک از آثار بلاغی زبان عربی، که نگارندگان بررسی کرده‌اند از جمله «البدیع» ابن معنز، *جواهرالبلاغه* از احمد هاشمی، *علوم البلاغه* احمد مصطفی المراغی و *بلاغه الواضحه* از علی الجارم و مصطفی امین، سخنی از اعتذار به‌عنوان یک آرایه ادبی آورده نشده است.

۲-۴ حسن اعتذار در آثار بلاغی فارسی

در شماری از آثار بلاغی فارسی، حسن اعتذار آرایه‌ای مستقل از حسن طلب شمرده شده؛ حال اینکه می‌توان گفت، این آرایه همان حسن طلب است و تنها در نوع مطلوب، با آن تفاوت دارد. این دریافت از آن‌جا سرچشمه می‌گیرد که آرایه حسن طلب با توجه به پیوندی که با شعر ستایشی داشته، صرفاً برای امور مادی به‌کار می‌رفته و برای طلب عفو و عذر شاعر از ممدوح - که امری معنوی است - قائل به آرایه دیگری بوده‌اند. در بیان علت یکی دانستن این دو آرایه، باید گفت که نوع ارتباط شاعر با ممدوح، تنها مادی نیست و علاوه بر بخشش، تحسین و عفو را نیز شامل می‌شده که صائب، آن را مُحَرِّک نامیده است:

بی‌محرک نشود هیچ سخنور، گویا نغمه، بی‌زخمه نیاید ز رگ تار، برون
(صائب، ۱۳۷۱: ۳۰۵۴)

این در حالی است که در کتاب *ترجمان البلاغه* از رادویانی به آرایه‌ای با عنوان حسن اعتذار هیچ اشاره‌ای نشده است. رشیدالدین وطواط در *حدائق السحر فی الدقائق الشعریة* فقط به تعریف حسن طلب پرداخته است. پس از وی، شمس قیس رازی در *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، شرف‌الدین رامی در *حقائق الحدائق* و واعظ کاشفی در *بدایع الافکار فی صنایع الاشعار* نیز صرفاً حسن طلب را معرفی کرده‌اند. نخستین کسی که به حسن اعتذار پرداخته و آن را جدای از حسن طلب دانسته، شمس‌العلمای گرگانی از علمای قرن سیزدهم در کتاب *ابدع البدایع* بوده که حسن اعتذار را برای اولین بار به صنایع بدیعی افزوده است: «این قسم را من بر صنایع افزودم؛ زیرا در کتب متأخرین، حسن بیان را قسمی شمرده‌اند با آنکه صنعتی خاص نیست و بی‌شکی لازم است، متکلم را حسن بیان و حدّ و رسمی بر آن مطابق نیاید» (شمس‌العلمای گرگانی، ۱۳۷۷:

۲۲۸). البتّه مقصود وی، قائل‌شدن به آرایه حسن بیان در برخی از کتابهای بلاغی است (ر.ک: تقوی، ۱۳۱۷: ۲۱۵). شمس‌العلمای گرگانی در تعریف حسن اعتذار نوشته‌است: «بالجمله مراد از این صنعت، آن است که متکلم در مقام پوزش از خطای خویش، متمسک به عذری لطیف شود که در لطافت کلام افزایش و به تأویلی مطبوع دست‌آویز کند» (شمس‌العلماء گرگانی، ۱۳۷۷: ۲۲۸)؛ سپس چند نمونه زیر را از شعر فارسی آورده است:

نه فراموشی‌ام از ذکر تو خاموش نشانم که در اندیشه اوصاف تو حیران بودم
(سعدی، ۱۳۸۵: ۷۶۸)

نه خلاف عهد کردم که حدیث جز تو گفتم همه بر سر زبانند و تو در میان جانی
(همان: ۹۱۳)

پند گسَم به دل ننشیند که دل ز عشق پُر شد چنان‌که جای نمانده‌است پند را
(امیرخسرو دهلوی، ۱۳۶۱: ۲۳)

شاهای ادبی کن فلک بدخو را کاسیب رسانید رخ نیکو را
گر گوی خطا کرد به چوگانش زن و راسب خطا کرد به من بخش او را
(امیرمعزی، ۱۳۶۲: ۷۱۳)

البته نمونه‌هایی را که نویسنده کتاب به عنوان حسن اعتذار آورده در طلب عذر از معشوق یا ممدوح به دلایل مختلف است؛ اگرچه می‌توان رباعی رندانه امیرمعزی را در طلب اسب به عنوان یک طلب مادی نیز به شمار آورد. به علاوه نویسندگان کتاب **بدیع و قافیه**، حسن اعتذار را ابتدا مختص قصیده دانسته و آن را در کنار حسن مطلع، تغزل، تشبیب، حسن تخلص و... از آرایش‌های قصیده بررسی کرده‌اند (ر.ک: خزائی و سادات ناصری، ۱۳۳۴: ۴۷)؛ سپس در تعریف آن گفته‌اند: «گاه شاعر پس از به پایان بردن قصیده، قبل از شریطه از نظر کوتاهی مدح و علوّ مقام ممدوح با تعبیری پسندیده، عذری دلپذیر می‌آورد و بر لطافت و شیرینی سخن می‌افزاید؛ این گونه صنعتگری را حسن اعتذار گویند» (همان: ۵۱). در ادامه مبحث، همین نویسندگان از وجوه دیگر این آرایه نیز سخن گفته‌اند:

یکی آن است که شاعر در مقام پوزش از خطای کرده و ناکرده خویش، عذری دل‌انگیز برای جلب محبت از دست‌شده ممدوح بیاورد؛ دیگر آنکه برای خوشامد ممدوح، قصور او یا نقص دیگری را موجه و معذور باز نماید. این دو وجه اخیر، اختصاصی به قصیده ندارد؛ لکن در آن بیشتر به کار می‌آید (همان: ۵۳).

علاوه بر این، مؤلف کتاب زیب سخن، طلب را به دو بخش مادی و غیرمادی تقسیم کرده و به همین دلیل قائل به دو آرایه شده است: یکی ادب سؤال که صرفاً خواست شاعر مربوط به راتبه و پول و امرار معاش و از این قبیل با لطف خاص است و دیگر استعطاف یا تقاضا که مقصود، طلب عطوفت کلی و برانگیختن شفقت ممدوح برای مقاصد متعدّد از قبیل رهایی از زندان، اجازه مسافرت، سیاست نشدن و نظایر آن است (ر.ک: نشاط، ۱۳۴۲، ج ۲: ۳۲۸)؛ چنانکه نخست درباره حسن طلب می نویسد:

این صنعت با نامهای ادب طلب، حسن طلب، حسن سؤال، براعت طلب و طلب محاوره ذکر شده و آن چنان است که گوینده درخواست و خواهش خویش را از کسی چنان به لطف و ظرافت و از روی احترام خواهد که قبح و ذلّ پرسش، محسوس نباشد و خاطر بدان متوجّه نگردد و طرف سؤال، آزرده خاطر نشود؛ بلکه حاجت به وجه لطیف و طریق شیرین اظهار نماید و یا کلمات زیبا و دلکش بیان و با مضمون مطبوع و نیکو عیان کند و کلام را سنجیده گوید و از الحاح و اصرار، دوری جوید و رعایت جانب مخاطب را فرونگذارد (همان، ج ۱: ۱۲۷).

سپس در بخشی دیگر از کتاب درباره تقاضا و استعطاف، این گونه بیان می کند که تقاضا از نظر اغراض شعری جزو مدیحه و شعر ستایشی است و این تقاضاها برای بهبود وضع مالی و درخواست صله و یا برخی گرفتاریهای دیگر از قبیل درخواست مرخصی و مسافرت یا خلاص از بند و زندان و نظایر آن بوده است (ر.ک: همان، ج ۲: ۳۳۱-۳۲۹). اگرچه نویسنده، نامی از اعتذار به میان نیاورده است از «رهایی از زندان و سیاست نشدن» می توان فهمید که عذرخواستن را هم جزو استعطاف و تقاضا و جدای از حسن طلب دانسته است. صاحب کتاب زیور سخن در بدیع فارسی نیز حسن اعتذار را جدا از حسن طلب، یک آرایه در بدیع معنوی در نظر گرفته و در تعریف آن آورده است: «حسن الاعتذار، بدین گونه است که گوینده در مقام پوزش از خطایی که کرده، عذری لطیف بیاورد که مورد قبول واقع شود و این عذر بر لطافت و زیبایی کلامش بیفزاید» (صادقیان، ۱۳۸۸: ۱۴۱).

۵. نقد تمایزات حسن اعتذار از حسن طلب

چنانکه بیان شد، شمس‌العلمای گرگانی، نخستین کسی بوده که اعتذار را از حسن طلب جدا کرده است. وی در تعریف آرایه حسن طلب می نویسد: «که براعت طلب و حسن سؤال نیز خوانند، آن است که متکلم به سوی مطلب و درخواست خویش به الفاظ نیکو

اشارتی نماید و کلام را سنجیده گوید و از الحاح، دوری جوید و رعایت جانب مخاطب فرونگذارد» (شمس‌العلماء گرگانی، ۱۳۷۷: ۲۳۶). گذشته از اینکه تعریف حسن طلب همان تعریف پیشینیان است از جمله «به سوی مطلب و درخواست خویش به الفاظ نیکو اشارتی نماید»، می‌توان دانست که طلب را امری کلی در نظر گرفته و آن را مادی و غیرمادی ندانسته است؛ لذا بر اساس تعریف وی از حسن طلب، طلب «عذر» نیز یک خواسته است و نمی‌توان آن را جدای از حسن طلب در نظر گرفت. به‌علاوه، عذر از خطا تنها یکی از دلایل اعتذار است و در مواردی که شاعر هیچ‌گونه خطایی نکرده، نیز به دلیل نیازمندی خود به ممدوح و بزرگداشت مقام وی و حقارت نفس خویش از او عذر تقصیر خواسته است که نگارندگان در ادامه، شماری از دلایل عذرخواهی ادبی شاعران را با ذکر نمونه‌های شعری آورده‌اند.

در نقد نویسندگان **بدیع و قافیه** باید گفت: اول اینکه عذرخواستن برای بزرگداشت مقام ممدوح، آرایه‌ای صرفاً مختص قصیده نیست؛ چنانکه برای همین مقصود در قالب غزل نیز آمده است:

...صفات ذات ورا شرح کی توانم داد اگر که وصف کنم صد هزار چندینش
گدا چگونه کند مدح پادشاهی را که خسروان، همه‌جا کرده‌اند تحسینش
فروغی از لب نوشین او مگر دم زد که شهره در همه شهر است شعر شیرینش
(فروغی بسطامی، ۱۳۴۲: ۱۲۲)

دوم اینکه اعتذار در پایان قصاید به این موضوع محدود نیست و در ارتباطی که میان شاعر و ممدوح وجود دارد برای موضوعات دیگر نیز به‌کار رفته است و در اصل، قالبگرا و در بند موضوع خاصی نیست؛ چنانکه فرخی سیستانی در عذر تقصیر خدمت سروده است:

...عذرها دارم پیوسته درست و نه درست اولین عذر من آن است که من مردی‌ام
هر زمان، تازه یکی دوست درآید ز دم دل ایشان را ناچار نگه باید داشت
چون به ره باشم، باشم به غم خانه و شهر گنهان من بیچاره بدین عذر ببخش
تا نگویی که فلان، بنده من بود و کنون تا نگویی که فلان، بنده من بود و کنون
گر بخواهی همه پیش تو بگویم تو بخواه دوستدار می و معشوق و تو هستی آگاه
هم سبک‌روح به فضل و هم سبک‌روی به جاه گویم امروز نباید که شود عیش، تباه...
چون به شهر آیم، باشم به بسیج‌دان راه رادمردان به چنین عذر ببخشند گناه
نگذرد سوی در خانه ما، ماه به ماه (فرخی سیستانی، ۱۳۶۳: ۳۵۹-۳۸۵)

از این رو در همه قالبهای شعری و برای هر مخاطب و موضوعی که نیاز باشد، ممکن است به کار رود؛ چه بسیار رباعی‌هایی که با درونمایه طلبِ عذر از ریختن خونی جلوگیری کرده، دربندی را از بند رهانیده و یا انسانی را از خشم، دور ساخته است:

و این رباعی معروف است که چون در حضرت سلطان تکش - تغمّدالله برحمة - حُساد، او را (نصره‌الدین کیبودجامه) تخلیط کردند و عزم پادشاهانه بر گرفتن او مصمّم شد، متجسسّات را فرستاد تا سر او پیش تخت آرند. اموال خطیر مر آن جماعت را تکلف کرد و گفت مرا زنده به خدمت برید، اگر فرمان سیاست به نفاذ رسد، فرمان او بر جان، روان است. موکلان مال بستند و او را به خدمت آوردند و آن سلطان، جشنی عظیم داشت؛ چون چشم او بر کیبودجامه افتاد، خواست که موکلان را سیاستی کند که در انفاذ فرمان، تأخیر کرده بودند. کیبودجامه، رباعی‌ای انشا کرد و به حضرت فرستاد:

من خاک تو در چشم خرد می‌آرم عذرت نه یکی، نه ده که صد می‌آرم
سر خواسته‌ای به دست کس نتوان داد می‌آیم و بر گردن خود می‌آرم
پادشاه، رقم عفو بر جریده جرمه او کشید و او را نزدیک خود گردانید و بوس بر سر و روی او داد و تمام آن مجلس خانه و بنگاه بدو بخشید (عوفی، ۱۳۳۵: ۵۳-۵۲).

نیز علاءالملک شریف‌الدین میرک، که امارت چغانیان را بر عهده داشت در ابتدای کار، او را در زندان خوارزم محبوس کردند و مدّتی در حبس بماند تا رباعی گفت و به حضرت سلطان عرضه داشت:

دوشینه گیاه خوردم از بی‌نایی من هیچ ندارم که ز من بستانی
زندانی را ببخش تا باز رهد، زندان تو از ننگ چنین زندانی
پادشاه او را آزاد کرد و تشریفات فاخر فرمود (همان: ۱۳۱). وقتی دست مهستی گنجوی را در چرم می‌گیرند، این رباعی را می‌سرایند:

شاهان چو به روز بزم، ساغر گیرند بر ساز و نوای چنگ، چاکر گیرند
دست چو منی که پای بند طرب است در خام ندوزند که در زر گیرند
(مهستی گنجوی، ۱۳۴۷: ۴۴)

البته این آرایه در دیگر قالبها (قطعه و رباعی) بیش از قصیده به کار می‌رود و علاوه بر این قالبها در ترکیب‌بند نیز آمده است. در نمونه زیر، نظیری نیشابوری در ترکیب‌بندی از ممدوح خود، عذر عدم همراهی در سفر خواسته است:

هرکجا دامن ز چشم خونفشان افشاند‌ام
 پا و دست از مسند و پهلوی جم دزدیده‌ام
 گرچه با تو در سفر، کوته‌عنانی کرده‌ام
 ... همتی در کار دل کن کز مزار عافیت
 هر که رخ تابد از این دولتسرا گمراه باد
 موج خونین بر سر هفت آسمان افشاند‌ام
 دوش و سر از تاج و تشریف کیان افشاند‌ام...
 جان و دل از پی بر آن دست و عنان افشاند‌ام
 خاک سرگردانی‌اش بر خان و مان افشاند‌ام
 کعبه هم لبیک‌گوی خاک این درگاه باد
 (نظیری، ۱۳۴۰: ۵۴۷ و ۵۴۸)

دیگر این‌که عذرخواستن شاعر نه تنها از ممدوح، بلکه از معبود، معشوق و دیگران نیز بوده؛ چنانکه وحشی در غزل زیر از معشوق خویش، عذرخواه است:

بگذران دانسته از ما گر ادایی سر زده‌است
 آخر ای صاحب‌متاع حُسن، این دشنام چیست
 التفات ابر رحمت نیست ورنه بر درت
 ابر رحمت گر نبارد، گو سمومش خود مسوز
 هست وحشی، بلبل این باغ و مست از بوی گل
 بُود نادانسته گر از ما خطایی سرزده‌است
 بر سر دریوزه، گر از ما دعایی سرزده‌است...
 تخم مه‌ری کشتم و شاخ وفایی سرزده‌است
 بعد صد خون جگر کاینجا گیایی سرزده‌است
 از سر مستی‌ست گر از وی نوایی سرزده‌است
 (وحشی بافقی، ۱۳۵۳: ۲۴)

البته در اشعار عرفانی و هنگامی که مخاطب معبود باشد، نوع حسن اعتذار با مدیحه متفاوت است؛ زیرا در ادبیات عرفانی، تواضع و اظهار بندگی اصل است و در شعر ستایشی، طلب و خواست دنیوی زمینه‌ساز بیان عذر است. علاوه بر چنین هدفی به نظر می‌رسد، عذرخواهیهای حافظ، علاوه بر ممدوح و محبوب در مواردی خطاب به صوفیان باشد که گاه طنزآمیز و گاه با انگیزه تحقیر آنان بیان شده است:

حافظ به خود نپوشید این خرقة می‌آلود ای شیخ پاکدامن، معذور دار ما را
 (حافظ، ۱۳۶۲: ۵)
 پیر مغان ز توبه ما گر ملول شد گو باده صاف کن که به عذر ایستاده‌ایم
 (همان: ۲۵۱)
 رشته تسبیح اگر بگسست، معذورم بدار دستم اندر دامن ساقی سیمین ساق بود
 (همان: ۱۴۰)

در نقد اینکه مؤلف کتاب *زیب سخن*، طلب شاعران را با توجه به نوع مطلوب به دو قسم تقسیم کرده است، باید گفت، بیان تفاوت حسن طلب و استعطاف، مبهم است و نویسنده با عبارات «از این قبیل» و «مقاصد متعدّد» بر ابهام هردو تعریف افزوده است. از سوی دیگر، بیشتر نمونه‌های ذکر شده درباره استعطاف، جنبه مادی دارد و تعریف و تفاوت‌های مطرح شده را نقض کرده است؛ با توضیح که نمونه‌هایی را که با عنوان تقاضای

نیکو و زشت، استعطف با لحن شدید، استعطف مقرون با ترک ادب، استعطف با الحاح و اصرار، استعطف همراه با تعیین مقدار، استعطف از روی طیبیت و مزاح و... بیان کرده، همه در طلب صله و امور مادی است؛ برای نمونه، این دو بیت را با عنوان تقاضای نیکو از شعر ظهیرالدین فاریابی آورده است:

در عهد چون تو شاهی کز فضلۀ سخات هر روز چرخ، راتبِ دریا و کان دهد،
شاید که بعد خدمت یکساله در عراق نانم هنوز خسرو مازندران دهد؟
هم چنین بیت زیر از انوری ابیوردی:

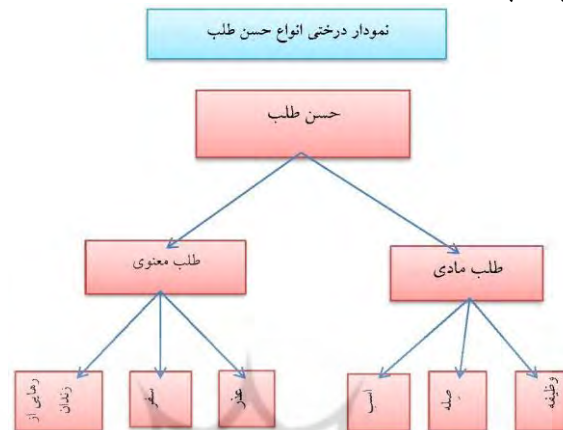
ز غایت کرم توست یا ز خامی من که با گناه چنان منکرم امید عطاست؟
البته زیر عنوان «استعطف با تعیین نوع و مقدار مورد تقاضا» این بیت را از جمال الدین اصفهانی آورده است:

زر بده، گر نمی دهی دستار جو و گندم بده اگر زر نیست
به علاوه بیت زیر از خاقانی شروانی:

تو را که صاحب کافی، خریطه کش زبید چهل دُرُست که بخشش کنی، چه دشوار است؟
(همان: ۳۴۰-۳۳۶)

چنانکه ملاحظه شد، تمام نمونه‌ها به تقاضای امور مادی و معاش مربوط است و به نظر نمی‌رسد که تفاوتی میان طلب و تقاضا وجود داشته باشد؛ لذا بهتر بود که نویسنده کتاب، هردو را در یک عنوان قرار می‌داد و طلب را به امور مادی و معنوی تقسیم‌بندی می‌کرد. البته نویسنده در آغاز مبحث گفته است: «اگرچه بحث تقاضا و استعطف از ادب سؤال و براءت طلب اصولاً جدا نیست از آن نظر که شمول استعطف بیشتر است و در بعضی موارد، تفاوت‌هایی بین آن دو موجود است» (نشاط، ۱۳۴۲، ج ۲: ۳۲۹). در نقد این مطلب نیز می‌توان گفت، نخست نویسنده از جداکردن این دو مطمئن نیست و دیگر اینکه اگر گفته‌ی وی را درباره تفاوت تقاضا و حسن طلب بپذیریم با مرور دیوانهای شاعران مدیحه‌سرا روشن می‌شود که طلب شاعران بیشتر جنبه مادی داشته و از نوع ادب سؤال بوده است. هم چنین تعریفی که صادقان از حسن اعتذار آورده، مانند تعریف شمس‌العلمای گرگانی است؛ هرچند نویسنده، عبارت «در مقام پوزش از خطا» را آورده، ولی نمونه‌هایی را که ذکر نموده از ابیات شاهد کتاب *ابدع البدایع* بیان شده و تعریفش از حسن طلب، همان تعریف پیشینیان است و عبارت «درخواست و نیاز» معنی گسترده‌ای دارد و شامل درخواستهای معنوی نیز می‌شود (ر.ک. صادقان: ۱۳۷)؛ از این رو

می‌توان برای انواع خواسته‌های مادی و معنوی شاعران، قائل به یک آرایه شد و همه را در قالب آرایه حسن طلب گنجانید.

۶. دلایل بیان اعتذار در سروده‌های شاعران

خواسته‌های آدمی با توجه به گستردگی جوامع انسانی و روابط موجود، شمول فراوانی دارد؛ بنابراین در رابطه‌ای که بر پایه نیاز میان شاعر و ممدوح شکل می‌گیرد، مطلوبات شاعران از خواسته‌های مادی مانند صله، وظیفه، راتبه و جایزه گرفته تا امور معنوی چون توجه و حمایت، پذیرش و تحسین، اعتذار و... وجود دارد و لزوم استواری این رابطه، برآورده شدن همین ملتمسات است؛ برای نمونه، صائب تبریزی خواستار تحسین عام است:

گرچه سر در سر گفتار نهادم صائب نشنیدم ز کسی از ته دل، تحسینی
(صائب، ۱۳۶: ۳۳۴)

وحشی بافقی نیز خطاب به میرمیران و در بیان تأثیر توجه (مادی و معنوی) ممدوح به شاعر و طبعش می‌گوید:

شاهها توجه تو سخن می‌کند نه من ورنه من از کجا و زبان سخن‌گزار؟
بودم خزف‌فروش سر چارسوی فکر پر ساختی دکان من از در شاهوار
نظمم اگرچه بود زری، سکه‌ای نداشت از نام نامی تو زری گشت سکه‌دار
(وحشی بافقی، ۱۳۵۳: ۲۱۰)

این نیاز تا جایی است که موجب شده است شاعران ستایشگر به دلیل حقارت شخصیت، ضعف نفس و سخافت در برابر ممدوحان، انواع کرنش و خودکم‌بینی را

نشان دهند و با وجود سرودن اشعاری غرّاء، خود را شایسته ستایش آنان ندانند و شعر خویش را در بیان علو مقام ممدوحان، ناقص بشمارند. علاوه بر این از آنجا که ارتباط شاعران با ممدوح، گاه به نقار و کدورت می کشیده یا شاعر لازم می دانسته است از حقّ خود در مقابل ممدوح محافظت کند، اعتذار یکی از این مطلوبات است که در موقعیت های مختلف و به دلایل گوناگون بیان می شده است تا اثر خطا یا سهو از دل و ذهن ممدوح محو شود. دلایل بیان اعتذار، بسیار است و گنجاندن آنها در این مقاله ضرورتی ندارد؛ بنابراین در اینجا برای اثبات فرضیه پژوهش، نمونه هایی ذکر شد تا معلوم شود که اعتذار، نوعی طلب است و انگیزه بیان آن، ممکن است مادی یا معنوی باشد.

۱-۶ اعتذار برای عفو و بخشایش

در نمونه زیر، سیدحسن غزنوی از پادشاه می خواهد که رقم عفو بر خطای او بکشد:

ای شاه، جهان را که خطر نیست، ببخش جرم من اگر هست و گر نیست، ببخش
هر چند گناه من بزرگ است، ای شاه دانم که ز تو بزرگ تر نیست، ببخش
(حسن غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۳۷)

ازسویی اساس طلب شاعر گرفتار، رهایی از زندان است و بافت طلب، واژه های مناسب این خواسته را در قالب کوتاه و اثرگذار رباعی می یابد؛ چنانکه مسعود سعد در قلعه (نای) برای رهایی از آن استفاده می کند:

نالنده تر از نایم در قلعه نای همسایه ماه گشتم از تُندی جای
نه طبع مرا به جای و نه دست و نه پای ای شاه جهان، رحم کن از بهر خدای
ای خسرو بند و خسرو قلعه گشای آلوده مکن به خون من، قلعه نای
ای بر سر خلق، سایه عدل خدای بخشوده نی ام، بر من مسکین، بخشای
(همان)

۲-۶ اعتذار به سبب عدم حضور با ذکر بیان علت و گریز به طلب

...نه صاحباً ملکا ز آرزوی خدمت تو دلم قرین عذاب است و دیده، جفت بُکاست
ولیک آمدنم نیست ممکن، از پی آن که رفتنم به سُرین و نشستنم به قفاست...
چنان مدان که تغافل نموده باشم از آن که بر تباهی حالم همین قصیده گواست
...سؤالکیست در این حالت به غایت لطف گمان بنده چنان است، کان نه نازیباست
ز غایت کرم توست یا ز خامی من که با گناه چنین مُنکرم، امید عطاست؟

بدین دقیقه که راندم، گمان گدیه مبر به بنده؛ گرچه گدایی، شریعت شُعر است
(انوری، ۱۳۶۴: ۴۵)

که این عذرخواستن گاه بدون طلب مادی بیان می‌شود و شاعر با هنرنمایی،
نکته‌سنجی و حسن تعبیر می‌کوشد تا پذیرش عذر را از ممدوح دریافت کند:
... به حکم آنکه من از خاک درگهت دورم ز غصه هر نفسم با زمانه در جنگ است
مجال عذر فراخ است از این جهت؛ لیکن زبان نطق ندارم که وقت، بس تنگ است
حدیث لنگی اُشتر به عذر می‌شاید اگر به نکته‌نگیری که عذر هم لنگ است!
(ظهیرالدین فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۸۸)

۳-۶ اعتذار شاعر از انجام‌ندادن تعهداتش نسبت به ممدوح

همواره شاعر درباری، موظف بوده است که در برابر مقررّی و وظیفه‌ای که می‌گیرد در
مواقع معین و به مناسبت‌های مختلفی چون فرارسیدن اعیاد، جشن‌ها، فتوحات، تولّد
فرزندان ممدوح و... قصیده‌ای بسراید و آن را برای دربار بفرستد و یا خود در مجلس
شاه، روایت کند؛ چنانکه «مجیر» در پایان قطعه‌ای که برای ممدوح خود فرستاده است
از دیرسرودن قصاید سفارشی و فرمایشی عذر می‌خواهد:

پذیر عذر کز قبلِ تهنیت به عید بگزارم آن قصیده‌غراً که بر من است
(مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸: ۲۹۳)

۴-۶ اعتذار از نپذیرفتن عطای ممدوح

هنگامی که عطای ممدوح، سزاوار شاعر نبوده و به نپذیرفتن آن منجر می‌شده، شاعر با
حُسن تعبیر در بیان عذر از تلخی و گرانی عمل خود در برابر ممدوح می‌کاسته است:
اگر قبول نکردم عطات، معذومم که پیش رای تو این نکته آشکار شود
که ابر، قطره به دریا از آن فرستد باز که تا به وقت دگر، در شاهوار شود
بیاب کام دل از روزگار، چندانم که روزگار تو، تاریخ روزگار شود
(ظهیرالدین فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۰۲)

باتوجه به مقتضای حال و مخاطب- که در بیان حسن طلب، اهمّیت ویژه‌ای دارد-
اعتذار گاه با تندى و هزل و هجو بیان می‌شود؛ لذا در این موارد، دیگر پذیرش عذر
برای شاعر مهم نیست بلکه هدف، انتقال تلخکامی خود به ممدوح است تا وی را
متوجه عمل و از تکرار آن پیشگیری کند:

قدری می‌صاف کهنی خواسته بودم زان کس که اگر راست بگویم، نه کسی بود
امروز فرستاد یکی شیشه‌آبم چونان که به هر قطره او در، مگسی بود

از زنگ تو گفתי ز دل او نسبی داشت
چون دیدم ازین گونه، پشیمان شدم الحق
وز گند تو گفתי ز دهانش نفسی بود
دانستم کان خارج و بد ملتَمسی بود
گو خواهش دوشینه ما هم، هوسی بود...
ما را به چه خانه از آن جنس، بسی بود
(جمال‌الدین اصفهانی، ۱۳۶۲: ۳۹۵)

۶-۵ اعتذار از اطناب کلام و طلب نواخت ممدوح

گاه شاعر، سخن را برای بیان طلب (حسب حال، شکایت و...) به درازا می‌کشد و موجب ملالت می‌شود؛ بنابراین برای درامان ماندن از ملامت ممدوح عذرخواهی می‌کند:

...دراز می‌کشم این قصه را و معذوم
مرا به گفتن بسیار، عیب نتوان کرد
سخن چو گفته شد، آن به که دل پردازی
کسی چه عیب کند مشک را به غم‌آزی؟
تو پادشاه جهانی، گر این نباشد نیز
روا بود که مرا برگشی و بنوازی
زمانه، سر به لثیمی برهنه کرده و تو
ز دهر جز به رادی و کرم نمی‌نازی
چنانک اوست اگر برنگیردم، چه عجب
ز چون تویی، عجب آید گرم بیندازی
(ظهیرالدین فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۲۴)

۶-۶ اعتذار از رد درخواست دیدار

حزین لاهیجی، قطعاً زیر را در پاسخ به فراخواندنش به دربار و خودداری از رفتن، سروده و به زیبایی از ممدوح به سبب عدم حضور و دیدار، عذر خواسته است:

ای صاحبی که از اثر رنگ و بوی تو
خون کرشمه در جگر گلستان کنم
گنجینه ضمیر گشایم به مدح تو
دست و دل نیاز، جواهر فشان کنم...
نگذاشت جوش رعشه خجلت، کف مرا
تا خامه در ثنای تو رطب‌اللسان کنم
از گردش زمانه ناساز، شد ضرور
چندی وداع بزم تو ای قدر دان کنم
از صبر می‌زند دل مغرور، لافها
خواهم که خویش را به فراق، امتحان کنم
از صبر می‌زند دل مغرور، لافها
(حزین لاهیجی، ۱۳۶۲: ۶۰۲)

۶-۷ اعتذار به سبب وجود عیب فنی در شعر ستایشی

قائنی، ملک‌الشعرا دوران ناصرالدین‌شاه قاجار از تکرار قافیه در شعرش به زیبایی عذرخواهی کرده است:

... قائنی، اگر قافیه تکرار پذیرفت
شک نی که بود عفو ملک، مایه غفران

در مدح ملک، بس که ز لب ریزم گوهر گویی که لبم را نبود فرق ز عَمان
قائنی شیرازی، ۱۳۶۳: ۵۲۷)

۶-۸ اعتذار از ناتوانی در مدح

تقاضای عذر برای ناتوانی در مدح ممدوح، آن‌چنانکه شایسته اوست. البته این‌گونه اعتذار، نوعی مدح است که جمال‌الدین اصفهانی، آن را در ناتوانی از مدح سروده است:

...بپذیر از من این نظم آر گوهر آر شبّه بر هر طرف که هست، هم از حُقه شماس
لایق به مدح تو نبود تُرّهات ما وین خود مدیح نیست، یکی عذر ماجراست
(جمال‌الدین اصفهانی، ۱۳۶۲: ۳۸۹)

گاه نیز شاعر با دلایل منطقی یا شاعرانه و ادبی می‌کوشد تا از یک‌سو، علوّ مقام ممدوح را اثبات، و از سوی دیگر، ناتوانی خود و کلامش را در توصیف وی بیان کند و در نهایت، عذر خود را به مدح مبدّل سازد:

...گرچه مدحت در سخن باید ولی در مدح تو غیر از آنم اعتذاری هست، نعم الاعتذار
عذر من این کز حرص مدحت در زبان و دل، مرا چون میان لفظ و معنی، اندر آفتد گیرودار
معنی از دل در جهد بی‌لفظ و خود دانی به هوش معنی بی‌لفظ را بنیان نباشد استوار
لفظ بر معنی زند پهلوی کزو جوید سبق لفظ، بی‌معنی شود وانگاه می‌ناید به کار
در میان لفظ و معنی هست چون این داروگیر، بنده قائنی ندارد بر مدیحت اقتدار
(قائنی شیرازی، ۱۳۶۳: ۳۵۰)

۶-۹ اعتذار از ناتوانی سرودن شعر و اتفاق توارد در آن

گاه عذرخواهی، مخاطب خاص ندارد و شاعر خواننده شعرش را خطاب قرار می‌دهد و به دلایلی چون ناتوانی در سرودن، از پس کار برنیامدن و... از وی پوزش می‌خواهد؛ چنانکه حزین لاهیجی از اتفاق توارد در اشعار خود، عذر خواسته است:

به خدایی که از اشارت کُن عالمی را نموده معماری
که مرا شعر و شاعری، عار است کاش بودم از این هنر، عاری
بارها خواستم کزین ذلت دوش خود را دهم سبکباری
نکنه، بی‌خواست می‌رسد به لبم چون طبیعی‌ست نغزگفتاری...
چشم دارم که چون سخن‌سنجی گهرم را کند خریداری،
گر ببیند میان این همه گنج که فشاندم به دست بیزاری
لفظ و مضمون غیر را کم و بیش که بران گشته خامه‌ام جاری
رفعت پایه ببند و هنرم ننهد تهمت به طراری...

نتوان چاره توارد کرد نه ز حزم و نه از جگرخواری
رسی آنگه به درد ما که چو ما خامه گیری به دست و بنگاری
(حزین لاهیجی، ۱۳۶۲: ۵۹۵-۵۹۴)

۱۰-۶ اعتذار از کوتاهی زبان شعر در ستایش ممدوح

گاه در شعر ستایشی، عذرخواستن نوعی اظهار فروتنی و سرسپردگی در مقابل ممدوح است و اگر به زیبایی صورت گیرد در تکمیل ستایش از ممدوح و اهداف شعر ستایشی، مؤثر خواهد بود:

...اگرچه مسند عالیش بر زمین باشد
به عرضگاه ستایش، ستوده همه گشت
عُلُو همت او آسمان همی ساید
چه عذر، عرضه کند گر زبانش نستاید
(ادیب صابر، ۱۳۳۱: ۷۹)

۱۱-۶ اعتذار به سبب سرپیچی از فرمان ممدوح

جهانگیرشاه در حال مستی فرمان داد که مقرران خاص، ریش‌شان را بتراشند و شریک صحبت شوند؛ ولی طالب آملی از آن حکم، سرپیچی کرد و در خانه نشست و قطعه زیر را در عذرخواهی از عدم حضور سرود:

...جهان‌صاحباً می‌رسانم به عرض
ره تهنیت گر نرفتم به چشم
حدیثی گر از بنده، اکراه نیست
زبان من از عذر، کوتاه نیست
تراشیدگانند یک سر سپاه
کسی را چو من تُبره، پُر گاه نیست
به بزمی که مویی ننگجد در او
شدن با دو گز ریش، دلخواه نیست
بهشت است بزم تو و در بهشت
منِ ناتراشیده را راه نیست
(طالب آملی، ۱۳۴۶: ۱۲۷)

۱۲-۶ اعتذار از نرفتن به استقبال ممدوح به سبب پیری و ضعف

این نوع از اعتذار در شعر فارسی سابقه طولانی دارد و نخستین بار در قصیده «مادر می» از رودکی آمده است (رودکی، ۱۳۸۷: ۱۶۱)؛ ولی در ابیات زیر، ادیب صابر همین‌گونه از عذرخواهی را سروده است:

...خسروا پیری و ضعفند، آمده مهمان من
عذر استقبال من بپذیر کز پیری و ضعف
صد بلا بر جان من زین هر دو مهمان آمدند
در تن و در جان من، صد گونه نقصان آمدند
هیچ بدعهدم مخوان زیرا زبان و لفظ من
جان و جاهت را ثناگو و دعاخوان آمدند
(ادیب صابر، ۱۳۳۱: ۴۴)

۱۳-۶ اعتذار از گناه ناکرده و طلب عفو

گاه شاعر، گناهی مرتکب نشده است ولی دیگران وی را گناهکار می‌شمارند؛ از این رو با اعتذار، این اتهام را از خود دور می‌کند و با متوجه کردن آن به سخن‌چینان و حاسدان، سوءظن ممدوح را برطرف می‌سازد:

... مرا به جان تو صدرا که زهر شربت مرگ
هزار به ز من و کم ز من، عیال تواند
امید عفو گناهی نکرده می‌دارم
وقار حلم تو کان پای مرد هر گنهی است
ز جرم عذر، فزون تر ولی به طالع من
مرا به کام دل دشمنان مکن تکلیف
مده به سیلی هر سفله، گردن هنرم
تبارک الله بس طرفه طالعی دارم
شد از شماتت اعدا، چو آب نوشگوار
مرا بپرور، وانگه هزار و یک انگار
تو نیز اگر بتوان کرد، همتی بگمار
چه باشد از بکند بهر ما یکی پیکار
برون ز سلک قبول است مهره اعدا
که از تکلف، این بار عاجزم نهمار
که این چنین نگزارند حق خدمتکار
که قسم من، همه خار آمده است از گلزار
(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۱۳۱)

نتیجه‌گیری

در هر یک از گونه‌های ادبی و زیرگونه‌های آنها خواسته (مطلوب) دامنه گسترده‌ای دارد و ادبیات غنایی، حماسی، عرفانی و تعلیمی با توجه به داشتن مخاطب خاص، طرز بیان و مطلوب ویژه خود را می‌طلبد؛ برای نمونه، چون ادبیات تعلیمی دارای مخاطب عام است، شیوه بیان و نوع خواسته آن با شعر ستایشی تفاوت دارد. شعر ستایشی حاصل نگاه سرمایه‌ای به متن است و شاعر از آن برای ورود به جایگاه‌های گوناگون اجتماعی، اقتصادی و گاه سیاسی بهره می‌برد. طلب و نمونه ادبی و هنری آن، یعنی حسن طلب، نمودار انگیزه شاعر برای ایجاد ارتباطی سودجویانه با ممدوح و رسیدن به منافع و مقاصد خویش است. در شعر ستایشی، طلب بر مبنای رابطه ممدوح و ممدوح شکل می‌گیرد و در واقع، ممدوح کسی است که می‌تواند نیازهای مادی و معنوی شاعر را برطرف کند؛ از این رو، هر نوع نیازی که این ارتباط را بسازد در قالب آرایه حسن طلب قرار می‌گیرد و ساخت آرایه بر مبنای مطلوب شاعران و عموم و خصوص پیدایش آن، مبنای دقیقی ندارد؛ زیرا اگر برای هرخواسته‌ای که شاعر دارد، یک آرایه خلق شود، تعداد «حُسن‌ها» بیشمار خواهد شد و به اندازه مطلوبات باید آرایه بدیعی ساخت؛ بنابراین حسن اعتذار را باید همان حسن طلب با انگیزه‌هایی چون توجه، تحسین، طلب

عفو، ناتوانی حضور، سرپیچی از فرمان، کوتاهی در ستایش، اتفاق توارد و وجود عیب فنی در شعر، ردّ دیدار ممدوح، اطناب کلام، نپذیرفتن عطا و... به شمار آورد که به صورت طلب معنوی در کنار دیگر خواسته‌های مادی و غیر مادی شاعران قرار می‌گیرد و به یک قالب شعری خاص محدود و مربوط نیست. آنچه در این زمینه مهم است، دلایل بیان عذر و بررسی شیوه‌های هنری (بیانی، زبانی و بلاغی) بیان آن در قالبهای شعری و گونه‌های مختلف ادبی است.

فهرست منابع

- ادیب صابر ترمذی؛ (۱۳۳۱) *دیوان*؛ تصحیح محمدعلی ناصح، تهران: خاور.
- ازرقی هروی، ابوبکر جعفر بن اسماعیل؛ (۱۳۳۶) *دیوان*؛ تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی زوآر.
- اصفهانی، جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق؛ (۱۳۶۲) *دیوان*؛ تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
- اصفهانی، کمال‌الدین اسماعیل؛ (۱۳۴۸) *دیوان*؛ به‌اهتمام حسین بحر العلوم؛ تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا.
- انوری ابیوردی، اوحدالدین؛ (۱۳۶۴) *دیوان*؛ به‌اهتمام محمدتقی مدرس‌رضوی، چ ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- بهار، محمدتقی؛ (۱۳۸۶) *سبک شناسی*؛ چ ۲، تهران: انتشارات زوآر.
- بیلقانی، مجیرالدین؛ (۱۳۵۸) *دیوان*؛ تصحیح محمد آبادی، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- تشکری، منوچهر و همکاران؛ (۱۳۹۸) «نقد و تحلیل تعاریف حسن طلب همراه با دریافتی تازه از آن»؛ *بوستان ادب (شعریژوهی)*، ش ۴۰، تابستان، ص ۷۶-۵۳.
- _____؛ (۱۴۰۰) «بررسی و تحلیل شیوه‌های هنری بیان حسن طلب در شعر فارسی از آغاز تا قرن هشتم»؛ *بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ش ۱، بهار و تابستان، ص ۱۶۴-۱۳۹.
- الجندی، درویش؛ (۱۹۷۰) *ظاهره التکسب و اثرها فی الشعر العربی و نقده*؛ مصر: دارالنهضة.
- حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد؛ (۱۳۶۲) *دیوان*؛ به‌اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: زوآر.
- حسینی نیشابوری، عطاء‌الله؛ (۱۳۸۵) *بدایع الصنایع*؛ تصحیح رحیم مسلمانیان قبادیانی، تهران: موقوفات محمود افشار.
- الحلاوی، علی بن محمد؛ (۱۳۴۱) *دقائق الشعر*؛ تصحیح و حواشی سیدکاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

خزائلی، محمد و حسین سادات ناصری؛ (۱۳۳۴) *بدیع و قافیه*؛ تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.

دهلوی، امیرخسرو؛ (۱۳۶۱) *دیوان*؛ به کوشش م. درویش، تهران: انتشارات جاویدان.

الذبیانی، نابغه؛ (۱۹۹۴) *دیوان*؛ تصحیح عمر فاروق الطباع، بیروت: دارالقلم.

رادویانی، محمدبن عمر؛ (۱۹۴۹) *ترجمان البلاغه*؛ تصحیح محمد آتش، تهران: اساطیر.

شمس قیس رازی؛ (۱۳۱۴) *المعجم فی معاییر اشعارالمعجم*؛ تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران: مؤسسه خاور.

راستگو، سیدمحمد؛ (۱۳۷۶) *هنر سخن آرای*؛ کاشان: انتشارات مرسل.

رامی، شرف‌الدین حسن؛ (۱۳۴۱) *حقایق الحقائق*؛ تصحیح محمد کاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

رودکی سمرقندی، جعفر بن محمد؛ (۱۳۸۷) *دیوان*؛ تصحیح نصرالله امامی، چ ۲، تهران: فرهنگ و تمدن ایران زمین.

سعد سلمان، مسعود؛ (۱۳۶۴) *دیوان اشعار*؛ به اهتمام مهدی نوریان، اصفهان: انتشارات کمال.

سعدی، مصلح‌الدین؛ (۱۳۸۵) *کلیات سعدی*؛ تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: انتشارات هرمس.

شمس‌العلمای گرگانی، محمدحسین؛ (۱۳۷۷) *ابدع الابداع*؛ به اهتمام حسین جعفری، تبریز: انتشارات احرار.

شمیسا، سیروس؛ (۱۳۶۸) *نگاهی تازه به بدیع*؛ تهران: انتشارات فردوس.

صائب تبریزی، میرزا محمدعلی؛ (۱۳۷۱) *دیوان*؛ به کوشش محمد قهرمان، تهران: علمی و فرهنگی.

صادقیان، محمدعلی؛ (۱۳۸۸) *زیور سخن در بدیع فارسی*؛ یزد: انتشارات دانشگاه یزد.

ضیف، شوقی؛ (۱۳۶۴) *العصر الجاهلی*؛ ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: انتشارات امیرکبیر.

طالب آملی؛ (۱۳۴۶) *دیوان*؛ تصحیح محمد طاهری شهاب، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.

عدی بن زید؛ (۱۹۶۵) *اللدیوان*؛ تحقیق محمد جبار المعیبد، بغداد: دار الجمهوریه.

العسکری، ابوهلال؛ (۱۹۹۴) *دیوان المعانی*؛ ج ۱، لبنان: دارالکتب العلمیه.

عوفی، محمد؛ (۱۳۳۵) *لباب الالباب*؛ به کوشش سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی ابن سینا.

غزنوی، سیدحسن؛ (۱۳۶۲) *دیوان*؛ تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، چ ۲، تهران: انتشارات اساطیر.

فاریابی، ظهیرالدین؛ (۱۳۸۱) *دیوان*؛ تصحیح امیرحسن یزدگردی، به اهتمام اصغردادبه، تهران: نشر قطره.

فرخی سیستانی، علی بن جولوغ؛ (۱۳۶۳) *دیوان*؛ به کوشش محمد دبیرسیاقی، چ ۳، تهران: کتابفروشی زوآر.

_____ بررسی و تحلیل انتقادی تمایزات «حُسن اعتذار از حُسن طلب»

فروغی بسطامی، میرزا عباس؛ (۱۳۴۲) *دیوان*؛ به کوشش حسین نخعی، تهران: موسسه مطبوعاتی امیرکبیر.

فشارکی، محمد؛ (۱۳۷۹) *نقد بدیع*؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه-ها(سمت).

قائنی شیرازی، میرزا حبیب‌اله؛ (۱۳۶۳) *دیوان*؛ تصحیح ناصر هیری، تهران: انتشارات گلشایی.

کزازی، میرجلال‌الدین؛ (۱۳۸۹) *زیبایی‌شناسی سخن پارسی*؛ تهران: نشر مرکز.

محبّتی، مهدی؛ (۱۳۸۰) *بدیع نو*؛ تهران: سخن.

المدنی، صدرالدین بن معصوم؛ (۱۳۸۹.ه.ق.) *انوارالربیع فی انواع البدیع*؛ نجف اشرف: مطبعه - العُمان.

معزّی نیشابوری، محمد بن عبدالملک؛ (۱۳۶۲) *دیوان کامل*؛ تصحیح ناصر هیری، تهران: نشر مرزبان.

موسوی‌نژاد، سید رضا؛ (۱۳۷۴) «اعتذاریات عدی بن زید العبّادی و نابغه ذبیانی»؛ پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد.

مہستی گنجوی؛ (۱۳۴۷) *دیوان*؛ به اهتمام طاهر شهاب، چ ۳، تهران: انتشارات کتابخانه ابن سینا.

نشاط، سید محمد؛ (۱۳۴۲) *زیب سخن در بدیع فارسی*؛ تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتاب ایران.

نظیری نیشابوری، محمد حسین؛ (۱۳۴۰) *دیوان*؛ تصحیح مظاهر مصفا، تهران: کتابخانه‌های امیرکبیر و زوآر.

وحشی بافقی، کمال‌الدین؛ (۱۳۵۳) *دیوان*؛ ویراسته حسین نخعی، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.

وحیدیان کامیار، تقی؛ (۱۳۷۹) *بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی*؛ تهران: انتشارات دوستان.

وطواط، رشیدالدین؛ (۱۳۶۲) *حدائق السحر فی دقائق الشعر*؛ تصحیح عباس اقبال، تهران: کتابخانه سنایی و طهوری.

_____؛ (۱۳۳۹) *دیوان*؛ تصحیح سعید نفیسی، تهران: بارانی.

هدایت، رضاقلی خان؛ (۱۳۳۱.ه.ق.) *مدارج البلاغه*؛ شیراز: کتابفروشی معرفت.